

ukupno i prirodno kretanje stanovništva hrvatske

alica
wertheimer-
-baletić,
jakov gelo

ekonomski fakultet
sveučilišta u zagrebu,
zagreb,
hrvatska – jugoslavija

U prvom dijelu članka autori iznose i tumače podatke o kretanju stanovništva Hrvatske 1857-1981. U razdoblju od 124 godine stanovništvo je bilo u procesu demografske tranzicije, dakle prošlo je sve faze ovoga procesa, sve do početka posttranzicijske etape. Ovo razdoblje obilježava neravnomjerna brojčana dinamika, prvenstveno zbog rata, ekonomskih kriza, epidemija.

U poslijeratnom razdoblju 1948-1981 stanovništvo Hrvatske raste sporije nego u drugim republikama i pokrajinama: povećalo se za 21,7% (u Jugoslaviji za 41,6%), a udio se stanovništva Hrvatske u ukupnom stanovništvu Jugoslavije smanjio od 23,9 na 20,5%.

Znatne su regionalne razlike u kretanju ukupnog broja stanovnika. Glavnina stanovništva Hrvatske koncentrirana je u regijama (zajednice općina) s većim i velikim gradskim naseljima (Zagreb, Split, Osijek, Rijeka), i u tim područjima stanovništvo neprestano i znatno raste. Sporiji porast stanovništva izrazit je u ZO Sisak, a najmanji porast ima ZO Varaždin. U ZO Bjelovar, Gospić, Karlovac i vanjskim općinama Zagreba u ovom je razdoblju smanjen broj stanovnika.

Analiza kretanja ukupnog stanovništva završava analizom podataka na općinskoj razini koja pokazuje da je u poslijeratnom razdoblju porast ukupnog broja stanovništva Hrvatske rezultat porasta stanovništva u manjem broju općina s većim urbanim i industrijskim centrima i da se proces depopulacije prostorno širi. Sve više građana živi u naseljima većim od 50.000 stanovnika.

Budući je temeljna odrednica ukupnog kretanja stanovništva prirodno kretanje, autori nadalje razmatraju njegove karakteristike. Dvije osnovne značajke prirodnog kretanja stanovništva po regijama jesu da se porast ukupnog broja stanovnika Hrvatske ostvaruje porastom stanovništva (dakle i prirodnog priraštaja) u manjem broju općina s većim urbano-industrijskim središtima, a da je proces smanjivanja ukupnog broja stanovnika (dakle i tzv. prirodnog pada) imanentan slabije razvijenim područjima. Regionalno gledano, u pet zajednica općina zabilježen je 1986. prirodni priraštaj stanovništva. Preostalih pet zajednica općina prirodno se depopulira, dakle, njihova stopa mortaliteta viša je od stope nataliteta, a ova je, pak, ispod razine koja osigurava obnavljanje stanovništva.

Autori zatim analizu »spuštaju« na općinsku razinu. Prirodni pad stanovništva bilježi 59 općina od 113, a među ostatkom općina ima i onih koje pokazuju sličnu tendenciju.

primljeno travnja 1990.

→ U okviru složene problematike tzv. demografskog razvitka na određenom području, koja podrazumijeva neprestanu integraciju ukupnog stanovništva (prirodnog kretanja i migracije), strukturnih promjena u stanovništvu i faktora društveno-ekonomskog razvoja, ukupan broj stanovnika određenog područja nesumnjivo je prvi pokazatelj koji valja analizirati, da bi se nakon toga mogle analitički razmatrati ostale demografski relevantne, agregatne i strukturne značajke stanovništva. Ova analiza, koja se odnosi na područje Hrvatske (ukupno i po zajednicama općina) obuhvaća ukupno kretanje stanovništva prvenstveno u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata, ali ćemo tamo gdje to podaci omogućavaju, zaći i u ranija povijesna razdoblja.

kretanje ukupnog stanovništva hrvatske

Podaci o kretanju ukupnog broja stanovnika na teritoriji Hrvatske za razdoblje od prvog popisa provedenog prema načelima suvremene statistike 1857, do posljednjeg popisa, tj. do onoga u 1981. prikazuje tablica 1.

Podaci u tablici pokazuju da se broj stanovnika Hrvatske u 124 godine (tj. od 1857. do 1981.) više nego udvostručio. Pri tome treba imati na umu da je u tom razdoblju u Hrvatskoj bio u toku proces demografske tranzicije, počevši od njegove inicijalno-tranzicijske podetape (podetape rane tranzicije) pa sve do završetka podetape kasne tranzicije,¹⁾ te početka posttranzicijske etape u razvoju stanovništva.

U svem tom razdoblju brojčana dinamika ukupnog stanovništva bila je neravnomjerna. Najveći porast broja stanovnika zabilježen je u međupopisnom razdoblju 1880—1890 (prosječna godišnja stopa porasta od 1,31%), te u razdoblju 1890—1900 (prosječna godišnja stopa porasta od 1,03%). Ta su međupopisna razdoblja u razvoju stanovništva Hrvatske obilježena karakteristikama rane tranzicijske podetape koju redovito obilježava porast stope prirodnog prirasta stanovništva kao odraz tranzicije u sferi mortaliteta, uz još uvijek uglavnom nepromijenjenu ili vrlo slabo smanjenu razinu nataliteta (fertiliteta).²⁾ Najniži porast, odnosno smanjenje broja stanovnika Hrvatske registriran je u međupopisnim razdobljima unutar kojih su se dogodila dva svjetska rata. U međupopisnom razdoblju 1910—1921. broj stanovnika Hrvatske smanjen je za 0,5% ili po prosječnoj godišnjoj stopi od 0,05%, a u međupopisnom razdoblju 1931—1948. za 0,1% ili po prosječnoj godišnjoj stopi od 0,01%.

Prateći dinamiku verižnih indeksa (pomičnih indeksa) stanovništva Hrvatske po pojedinim međupopisnim razdobljima unutar tog razdoblja od 124 godine, možemo zapaziti da se veća neravnomjernost brojčanih međupopisnih promjena odnosi na razdoblje do Drugoga svjetskog rata, dok je poslije njega ta dinamika praćena manjim oscilacijama. Tako je raspon varijacije verižnih indeksa kretanja broja stanovnika u razdoblju do Drugoga svjetskog rata (1857—1931) iznosio 14,1% a u razdoblju 1948—1981. svega 6,5%. Isto bi mogli konstatirati razmatranjem raspona varijacija na temelju prosječne godišnje stope promjene (porasta, odnosno smanjenja) broja stanovnika Hrvatske po pojedinim međupopisnim razdobljima. Takva diferencijalna dinamika u kretanju broja stanovnika u Republici, uvjetovana je činjenicom da su u razdoblju nakon Dru-

1) Vidjeti detaljnije: Gelo (1987).

2) U većini zemalja zapadne i sjeverozapadne Evrope rana tranzicijska podetapa, uniformno obilježena početnim jačim smanjivanjem mortaliteta, također je nastupila u toku posljednja dva desetljeća 19. stoljeća. Vidjeti: A. Wertheimer-Baletić (1982).

goga svjetskog rata, tj. u poslijeratnoj Jugoslaviji, opći uvjeti za razvoj stanovništva bili znatno stabilniji od onih u ranijem razdoblju. Na to je svakako utjecao poslijeratni ekonomski, socijalni i obrazovno-kulturni razvoj. Naime, u ranijem su razdoblju (do godine 1948) u odnosu na razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata, na razvoj stanovništva Hrvatske znatno jače utjecali eksterni činioci (ratovi, epidemije, ekonomske krize).

Jugoslaviju sačinjavaju područja s različitim povijesnim, kulturnim i ekonomskim nasljeđem. To implicira vrlo različite demografske značajke po pojedinim republikama i pokrajinama. Gledano prema karakterističnim etapama (podetapama) procesa demografske tranzicije, u Jugoslaviji danas nalaze se različita područja: od onih s izrazito visokim natalitetom (u kojima je još uvijek prisutna demografska ekspanzija, na primjer Kosovo), do izrazito niskonatalitetnih područja, u kojima je proces demografske tranzicije završen (Slovenija, Hrvatska, Vojvodina, Srbija bez pokrajina). Također se udio stanovništva navedenih niskonatalitetnih područja u ukupnom stanovništvu Jugoslavije konstantno smanjuje i to još od međuratnog razdoblja (1921—1931), prvenstveno zbog relativno dugog razdoblja smanjivanja nataliteta, a u njima još uvijek živi većina stanovništva Jugoslavije (prema popisu 1981 — 63,4% od ukupnog broja stanovništva). U tim područjima proces opadanja nataliteta započeo je već prvih desetljeća 20. stoljeća, a tridesetih godina ona su već ušla u podetapu centralne tranzicije u kojoj je opća stopa nataliteta snižena ispod razine od 30 živorođenih na 1000 stanovnika. Najniže stope nataliteta u to je vrijeme imala Vojvodina, pojedini dijelovi Hrvatske (bjelovarski kraj, Baranja), Srbije (istočna Srbija), itd. U kasnu tranzicijsku podetapu, koji obilježava pad stope nataliteta ispod razine od 20 promila, ova su područja ušla između 1956. i 1958. Danas je u svim našim niskonatalitetnim područjima proces demografske tranzicije završen, s napomenom da stopa nataliteta među njima pokazuje diferencirano kretanje: u Sloveniji je ona već nakon 1962. konstantno iznad razine zabilježene u tri ostala niskonatalitetna područja. Prema posljednjim raspoloživim podacima za 1987, stopa nataliteta iznosila je: u Vojvodini 11,9 promila, u Srbiji izvan pokrajina 12,6 promila, u Hrvatskoj 12,8 promila, a u Sloveniji 14,2 promila.³⁾

Tablica 1

Broj stanovnika Hrvatske po pojedinim popisima između 1857. i 1981.

Godina popisa	Ukupan broj stanovnika	Indeks 1857 = 100	Verižni indeks	Prosječna godišnja stopa promjene (porasta, pada) u međupopisnim razdobljima
1857.	2.181.499	100	—	—
1869.	2.398.292	109,9	109,9	0,79
1880.	2.506.228	114,9	104,5	0,40
1890.	2.854.558	130,9	113,9	1,31
1900.	3.161.456	144,9	110,8	1,03
1910.	3.460.584	158,7	109,5	0,91
1921.	3.443.375	157,8	99,5	- 0,05
1931.	3.785.455	173,5	109,9	0,95
1948.	3.779.858	173,2	99,9	- 0,01
1953.	3.936.022	180,4	104,1	0,81
1961.	4.159.696	190,7	105,7	0,69
1971.	4.426.221	203,0	106,4	0,62
1981.	4.601.469	210,9	104,0	0,39

Izvor: Statistički godišnjak SR Hrvatske 1985. Zagreb: Republički zavod za statistiku.

3) Izvor podataka: Statistički godišnjak Jugoslavije 1988.

Sintetički izraz razlika koje postoje u prirodnom i mehaničkom kretanju stanovništva među pojedinim područjima, pokazuju razlike koje se javljaju u dinamici ukupnog broja stanovnika po pojedinim republikama i pokrajinama (tablica 2). Promjene nastale u ukupnom broju stanovnika Jugoslavije među pojedinim republikama i pokrajinama, odrazile su se u regionalnoj preraspodjeli stanovništva zemlje u pravcu smanjivanja udjela naših niskonatalitetnih područja, odnosno povećanja udjela područja s višim natalitetom u ukupnom broju stanovnika Jugoslavije. Udio stanovništva niskonatalitetnih područja u stanovništvu Jugoslavije smanjen je sa 69,6% 1948. na 63,4% 1981. Istovremeno, njihov je udio u ukupnom prirodnom prirastu stanovništva Jugoslavije smanjen znatno intenzivnije — sa 53,8% u 1948. na 37,1% u 1981.

Tablica 2

Ukupan broj stanovnika Jugoslavije po republikama i pokrajinama
– u poslijeratnim popisima stanovništva

Godina popisa	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	Indeks 1981/48.
Broj stanovnika (000)						
JUGOSLAVIJA	15.842	16.991	18.549	20.523	22.426	141,6
– Bosna i Hercegovina	2.564	2.847	3.278	3.764	4.124	160,8
– Crna Gora	377	420	472	530	584	154,9
– Hrvatska	3.780	3.936	4.160	4.426	4.601	121,7
– Makedonija	1.153	1.304	1.406	1.647	1.912	165,8
– Slovenija	1.440	1.504	1.592	1.727	1.892	131,4
– Srbija	6.528	6.979	7.642	8.445	9.314	142,7
– Srbija izvan pokrajina	4.154	4.464	4.823	5.250	5.695	137,1
– Vojvodina	1.641	1.670	1.855	1.953	2.035	124,1
– Kosovo	733	816	964	1.244	1.584	216,1
Struktura (%)						
JUGOSLAVIJA	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
Bosna i Hercegovina	16,2	16,8	17,7	18,3	18,4	
Crna Gora	2,4	2,5	2,5	2,6	2,6	
Hrvatska	23,9	23,2	22,4	21,6	20,5	
Makedonija	7,3	7,7	7,6	8,0	8,5	
Slovenija	9,1	8,9	8,6	8,4	8,4	
Srbija	41,2	41,1	41,2	41,1	41,5	
– Srbija izvan pokrajina	26,2	26,3	26,0	25,6	25,4	
– Vojvodina	10,4	9,8	10,0	9,5	9,1	
– Kosovo	4,6	4,8	5,2	6,1	7,1	

Izvor: Knjige popisa stanovništva poslijeratnih godišta

U cjelokupnom poslijeratnom (međupopisnom) razdoblju 1948—1981, stanovništvo Hrvatske u odnosu na stanovništvo drugih niskonatalitetnih republika i pokrajina raslo je sporije. Nešto veći porast zabilježilo je u istom razdoblju stanovništvo Vojvodine, dok je stanovništvo Slovenije i Srbije bez pokrajina, intenzivnije poraslo⁴⁾ (tablica 2).

4) Ostale republike, odnosno pokrajine, zabilježile su u navedenom razdoblju osjetno veći porast ukupnog broja stanovnika nego hrvatska niskonatalitetna područja. Ekstremno visok porast stanovništva u jugoslavenkim razmjerima imalo je u poslijeratnom razdoblju Kosovo, stanovništvo kojega se između 1948. i 1981. više nego udvostručilo, tj. poraslo je 116,1%.

Iz usporedbe promjena ukupnog broja stanovnika Hrvatske i Jugoslavije u poslijeratnom međupopisnom razdoblju (1948—1981), proizlazi slijedeće: ukupan broj stanovnika Hrvatske porastao je u navedenom razdoblju sa 3.780 tisuća na 4.601 tisuća, ili za 822 tisuće, odnosno za 21,7%. Ukupan broj stanovnika Jugoslavije istovremeno je porastao sa 15.842 tisuće na 22.428 tisuće, tj. za 6.586 tisuća ili za 41,6%. Udio porasta stanovništva Hrvatske u ukupnom porastu stanovništva Jugoslavije iznosio je u tom razdoblju 12,5%.

Prosječna godišnja stopa porasta stanovništva za Jugoslaviju u razdoblju 1948—1981, iznosila je 1,06%, a za Hrvatsku 0,6%. Udio stanovništva Hrvatske u ukupnom stanovništvu Jugoslavije konstantno se smanjivao: u 1948. iznosio je 23,9%, a u 1981. 20,5%. Ista tendencija smanjivanja udjela u ukupnom stanovništvu Jugoslavije izražena je i za druga prije navedena niskonatalitetna područja.

Dakle, trend smanjivanja udjela stanovništva Hrvatske u stanovništvu Jugoslavije dio je općeg trenda smanjivanja udjela stanovništva naših niskonatalitetnih područja, s napomenom da je to smanjenje u posljednjem međupopisnom desetljeću (1971—1981) u Hrvatskoj izraženije nego u nekim drugim niskonatalitetnim područjima.

Vrijedno je nadalje razmotriti kretanje broja stanovništva Hrvatske po pojedinim međupopisnim razdobljima, u usporedbi s istim u našim drugim niskonatalitetnim područjima (Vojvodinom, Srbijom bez pokrajina i Slovenijom). Tablica 3 pokazuje da je u Hrvatskoj karakterističan različit intenzitet tog porasta u pojedinim međupopisnim razdobljima, ali uz konstantnu tendenciju njegova usporeavanja. Tako je u međupopisnom razdoblju 1948—1953. stanovništvo Hrvatske raslo prosječnom godišnjom stopom od 0,8%; u razdoblju 1971—1981. prosječna je godišnja stopa bila 0,4%. Usporedi li se nadalje porast stanovništva izražen u svim niskonatalitetnim područjima Jugoslavije samo za dva posljednja međupopisna razdoblja (1961—1971. i 1971—1981), proizlazi da je smanjivanje porasta stanovništva u Hrvatskoj bilo nešto veće nego u ostala tri područja. Razlika je u tom pogledu naročito uočljiva u usporedbi sa Slovenijom, u kojoj je zabilježeno suprotno kretanje u odnosu na Hrvatsku. Naime, zabilježeno je povećanje ukupnog porasta stanovništva u razdoblju 1971—1981. u odnosu na razdoblje 1961—1971. U ostala dva niskonatalitetna područja, tj. u Vojvodini i Srbiji bez pokrajina, zabilježeno je također smanjivanje porasta stanovništva, s tim da je stopa porasta na višoj razini u odnosu na Hrvatsku.

Tablica 3

Verižni indeksi porasta stanovništva Jugoslavije po republikama i pokrajinama, u međupopisnim razdobljima poslijeratnog razdoblja

Godina	1953/48.	1961/53.	1971/61.	1981/71.
	Verižni indeksi			
Jugoslavija	107,3	109,2	110,3	109,3
Bosna i Hercegovina	111,1	115,1	114,3	110,1
Crna Gora	111,4	112,3	112,3	110,2
Hrvatska	104,1	105,7	106,4	103,9
Makedonija	113,1	117,8	117,1	116,1
Slovenija	104,4	105,6	108,5	109,6
Srbija	106,9	109,5	110,5	110,3
– Srbija izvan pokrajina	107,5	108,0	108,8	108,5
– Vojvodina	101,8	111,1	105,3	104,2
– Kosovo	111,3	118,1	129,0	127,3

Izvor: Kao i u prethodnoj tablici.

promjene u regionalnoj distribuciji stanovništva hrvatske nakon drugoga svjetskog rata

U razmatranju kretanja ukupnog broja stanovnika u Hrvatskoj, potrebno je nadalje analizirati njegov regionalni aspekt. Naime, demografska kretanja u Hrvatskoj odražavaju se regionalno kao veoma diferencirana kretanja.

Regionalne su razlike odraz postojećih neravnomjernosti i strukturnih neusklađenosti u poslijeratnom privrednom razvoju područja (zajednica općina) Hrvatske. Iz analize podataka o kretanju ukupnog broja stanovništva pojedinih zajednica općina, proizlazi da je ono bilo različito raspoređeno i različitog intenziteta u pojedinim područjima. Pri tome se ne može zaboraviti da je diferencijalno ukupno kretanje stanovništva Hrvatske, po pojedinim područjima, determinirano različitim karakteristikama prirodnog kretanja stanovništva i migracije.

Posljedice diferencijalnog kretanja očituju se, prije svega, u različitoj regionalnoj koncentraciji stanovništva i različitoj gustoći naseljenosti te u promijenjenim odnosima udjela stanovništva pojedinih zajednica općina u ukupnom broju stanovnika Republike (tablica 4).

Podaci pokazuju da je glavnina stanovništva Hrvatske koncentrirana u zajednicama općina s velikim gradskim aglomeracijama, koje su administrativni i industrijski centri (gradska zajednica općina Zagreb, Split, Osijek i Rijeka). Već 1948. stanovništvo tih zajednica općina sačinjavalo je 59,6% ukupnog stanovništva Republike, a u 1981. njihov se udio povećao na 68,4%, a to znači da se tendencija koncentracije stanovništva u velikim gradskim, odnosno industrijskim centrima nastavila i u poslijeratnom razdoblju. To potvrđuje detaljnije razmatranje dinamike porasta stanovništva po pojedinim zajednicama općina. Naime, u poslijeratnom je razdoblju došlo među zajednicama općina Hrvatske do značajne razlike. Najveći je porast stanovništva zabilježen između 1948. i 1981. (u GZO Zagreb 90,8%, u ZO Split 32,8%, u ZO Osijek 25,8%, u ZO Rijeka 19,9%). Znatno sporiji porast stanovništva zabilježila je u tom razdoblju ZO Sisak: 10,9%. Najmanji porast stanovništva zabilježen je u ZO Varaždin, i to 6,8%. Smanjenje broja stanovnika zabilježile su ZO Bjelovar, Gospić, Karlovac i Zagreb (vanjske općine).

Tablica 4

Stanovništvo Hrvatske po zajednicama općina u razdoblju 1948—1981.

– u tisućama

Zajednica općina	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	Indeks 1981/48.
Bjelovar	400,8	411,0	409,6	389,9	370,9	92,5
Gospić	131,7	126,7	119,2	107,0	90,3	68,6
Karlovac	179,2	186,6	187,7	180,5	172,1	96,0
Osijek	689,9	733,2	805,4	858,1	867,6	125,8
Rijeka	450,8	452,0	475,0	498,4	540,5	119,9
Sisak	178,5	188,4	196,5	201,4	199,8	111,9
Split	644,4	706,6	757,3	830,1	882,1	132,8
Varaždin	284,4	288,9	291,0	299,2	303,6	106,8
Gradska ZO Zagreb	448,4	489,1	576,9	733,8	855,6	190,8
Zagreb	351,8	353,4	341,2	327,8	318,9	90,6
Hrvatska	3779,9	3936,0	4159,7	4426,2	4601,5	121,7

Izvor: Statistički godišnjak SR Hrvatske 1987.

Zajednica općina Gospić u tom je razdoblju jedina koja je imala konstantno smanjivanje broja stanovnika. Ona je naime u svakoj slijedećoj popisnoj godini zabilježila manji broj stanovnika nego u prethodnoj. Osim toga, broj stanovnika ZO Gospić relativno je najintenzivnije smanjen: u 1981. broj stanovnika bio je

ovdje za 41400 manji nego u 1948. U ZO Bjelovar i Karlovac, broj stanovnika je između 1948. i 1961. rastao, a nakon 1961. padao. Istovremeno je u ZO Zagreb od 1948. do 1953. broj stanovnika rastao, a nakon 1953. konstantno se smanjivao, jer se stanovništvo iz tog područja iseljavalo u GZO Zagreb. Broj stanovnika ZO Sisak u posljednjem je međupopisnom razdoblju (1971—1981) također smanjivao, iako je ukupan broj stanovnika zabilježen 1981. još uvijek bio veći nego 1948.

S obzirom na različite smjerove i intenzitet promjena (porasta, pada) ukupnog broja stanovnika u pojedinim zajednicama općina unutar Hrvatske, od jačeg ili slabijeg porasta do različitog intenziteta njegova smanjenja, potrebno je razmotriti dinamiku kretanja ukupnog broja stanovnika po pojedinim međupopisnim razdobljima (tablica 5).

Tablica 5

Međupopisna dinamika stanovništva zajednica općina Hrvatske u razdoblju 1948—1981

Zajednica općina	Verižni indeksi			
	1953/1948.	1961/1953.	1971/1961.	1981/1971.
Bjelovar	102,5	99,7	95,2	95,1
Gospić	96,2	94,1	89,8	84,4
Karlovac	104,1	100,6	96,2	95,3
Osijek	106,3	109,8	106,5	101,1
Rijeka	100,3	105,1	104,9	108,4
Sisak	105,5	104,3	102,3	99,2
Split	116,4	107,2	109,6	106,2
Varaždin	101,6	100,7	102,8	101,5
Gradska ZO Zagreb	109,1	117,9	127,2	116,5
Zagreb	100,5	96,5	96,2	97,3
Hrvatska	104,1	105,7	106,4	104,0

Izvor: Kao i u tablici 4.

Na osnovi dinamike ukupnog broja stanovnika mogu se razlikovati tri grupe zajednica općina. Prvu grupu čine zajednice općina s kontinuiranim porastom stanovništva u svim međupopisnim razdobljima u poslijeratnom razdoblju. Drugu grupu sačinjavaju one zajednice općina koje u prvim međupopisnim razdobljima bilježe porast, a zatim pokazuju smanjenje broja stanovnika. Treću grupu zajednica općina čine one sa smanjenjem broja stanovnika u većini međupopisnih razdoblja.

U prvu grupu spadaju GZO Zagreb, ZO Split, Osijek i Rijeka. Među njima GZO Zagreb bilježi u svim međupopisnim razdobljima relativno najintenzivniji porast stanovništva, a ZO Varaždin najniži porast. U drugu grupu spadaju ZO Sisak i Karlovac. Prva ima nešto povoljniju situaciju, jer u prva tri međupopisna razdoblja bilježi porast broja stanovnika, a u posljednjem (1971—1981) ima smanjenje broja stanovnika; ZO Karlovac u prva tri razdoblja bilježi porast broja stanovnika, a u posljednja dva – smanjenje broja stanovnika. U treću grupu spadaju zajednice općina sa izrazito depopulacijskim tendencijama: Gospić, Bjelovar i Zagreb. Među njima najintenzivniju depopulaciju doživljava ZO Gospić, dok druge dvije bilježe pad broja stanovnika i to kontinuirano u tri posljednja međupopisna razdoblja.

Diferencijalno kretanje broja stanovnika po pojedinim zajednicama općina Hrvatske u poslijeratnom razdoblju, dovelo je do značajne regionalne preraspodjele ukupnog stanovništva Republike (tablica 6).

Tablica 6
Stanovništvo Hrvatske po zajednicama općina u poslijeratnim popisima

- u %

Zajednica općina	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
Bjelovar	10,6	10,4	9,8	8,8	8,1
Gospić	3,5	3,2	2,9	2,4	2,0
Karlovac	4,7	4,7	4,5	4,1	3,7
Osijek	18,3	18,6	19,4	19,4	18,9
Rijeka	11,9	11,5	11,4	11,3	11,7
Sisak	4,7	4,8	4,7	4,6	4,3
Split	17,6	18,0	18,2	18,8	19,1
Varaždin	7,5	7,3	7,0	6,8	6,6
Gradska ZO Zagreb	11,9	12,4	13,9	16,6	18,6
Zagreb	9,3	9,0	8,2	7,4	6,9
Hrvatska	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Kao u tablici 4.

Već u 1948. zagrebačka regija (gradska zajednica općina Zagreb zajedno s Zajednicom općina Zagreb) koncentrirala je najveći broj stanovnika Republike i to 21,2% od ukupnog stanovništva. Taj je udjel u 1981. porastao na 25,5%. Porast udjela zagrebačke regije u ukupnom stanovništvu Hrvatske uvjetovan je povećanjem udjela stanovništva GZO Zagreb, koji je, pak, odraz preraspodjele stanovništva okolnih zagrebačkih općina u korist grada Zagreba. Udio GZO Zagreb u ukupnom stanovništvu Republike porastao je sa 11,9% 1948. na 18,6% 1981. To je najveći porast, kojega po intenzitetu porasta udjela slijedi ZO Split, pa Osijek. Udio stanovništva ZO Rijeka gotovo je stagnirao. Sve ostale zajednice općina smanjile su svoj udio u ukupnom stanovništvu Republike.

U posljednjem dvadesetogodišnjem razdoblju (1961—1981), kao i u posljednjem desetogodišnjem razdoblju (1971—1981), najintenzivnije je porastao udio stanovništva GZO Zagreb. Zatim po intenzitetu slijedi porast udjela ZO Split, te konačno neznatan porast udjela zabilježila je ZO Rijeka. Sve ostale zajednice općina u Hrvatskoj smanjile su u tom razdoblju udio svoga stanovništva u ukupnom stanovništvu Republike.

Osnovna karakteristika regionalne preraspodjele stanovništva unutar Hrvatske u poslijeratnom razdoblju izražava se prema tome u porastu udjela stanovništva srednje Hrvatske u ukupnom stanovništvu Republike i to prvenstveno zbog gravitacijskog značenja Zagreba kao republičkog centra. Stoga se može očekivati i ubuduće nastavak tog procesa, ali sporijim tempom. Međutim, izgledi daljeg povećanja broja stanovnika Zagreba nisu povezani jedino uz daljnju imigraciju iz njegove uže i šire okolice, odnosno iz cijele Republike pa i izvan njezinih granica, već i uz sadašnja demografska obilježja stanovništva grada Zagreba: relativno mlađa dobna struktura stanovništva, a time i veći radni potencijal, niži nivo opće stope moraliteta, itd.

Istovremeno, ostale zajednice općina srednje Hrvatske više ne osiguravaju obnavljanje, jednostavnu reprodukciju stanovništva, jer im zbog niske razine nataliteta, uvelike uvjetovane i emigracijskim tendencijama, stanovništvo ubrzano stari, smanjuje se udio mladih i udio mlađeg dijela fertilnoga i radnog kontingenta u ukupnom stanovništvu, a opći mortalitet raste zbog intenzivnog povećanja broja i udjela stanovnika starijih od 65 godina.

Zajednica općina Rijeka u razdoblju 1948—1971. povećala je svoj udio u stanovništvu Republike, a u posljednjem međupopisnom desetljeću taj se udio smanjio i to sa 19,4% na 18,9%, što je vjerojatno izraz postojeće migracije prema gradu Zagrebu, a i prema inozemstvu. Nastavak ove tendencije ovisit će o mnogim determinantama ekonomskog razvoja, i o strukturnim promjenama u privredi općine regija. Udio stanovništva ZO Rijeka u ukupnom stanovništvu Republike uglavnom se stabilizirao na razini od oko 11%, dok je udjel stanovništva ZO Split još u porastu. S obzirom na postojeće procese litoralizacije koji su uvjetovani prije svega ekonomskim, ali i mnogim socijalnim, kulturnim i sociopsihološkim činiocima, može se očekivati dalji lagani porast stanovništva obiju zajednica općina u ukupnom stanovništvu Republike.

Detaljniju ilustraciju regionalnog kretanja stanovništva Hrvatske pokazuje razmatranje dinamike ukupnog broja stanovnika po općinama, jer je i unutar pojedinih zajednica općina došlo do prostorne preraspodjele stanovništva, u vezi sa postojećim razlikama u prirodnom kretanju stanovništva i migraciji.

Razmatranje kretanja stanovništva po općinama pokazuje dvije bitne karakteristike:

- prvo, da u poslijeratnom razdoblju raste ukupan broj stanovnika Hrvatske zahvaljujući porastu stanovništva u manjem broju općina s većim urbanim i industrijskim centrima;
- drugo, da se proces depopulacije u nas prostorno širi. Pri tome je jedna od temeljnih odrednica takva procesa iseljavanje iz seoskih općina, a useljavanje u urbano-koncentracijska područja.

Distribucija stanovništva prema veličini naselja jasno ukazuje na proces koncentracije stanovništva prema najvećim naseljima (tablica 7).

Tablica 7

Općine i stanovništvo u Hrvatskoj prema veličini naselja, 1981.

Veličina naselja	Broj općina	%	Broj stanovnika	%
do 5000 stanovn.	2	1,7	5.096	0,1
5.000—10.000	9	8,0	71.269	1,5
10.000—15.000	10	8,8	121.363	2,6
15.000—30.000	36	31,9	766.183	16,7
30.000—50.000	25	22,1	933.308	20,3
50.000—70.000	14	12,4	798.338	17,3
70.000—100.000	9	8,0	750.728	16,3
100.000 i više	8	7,1	1.155.184	25,2
Ukupno	113	100,0	4.601.469	100,0

Izvor: Statistički godišnjak Hrvatske 1987.

Podaci tablice 7 pokazuju da u svega 8 općina, u naseljima sa 100.000 stanovnika i više, živi 25,2% stanovništva Republike. Ili, u većim naseljima tj. u naseljima sa 50.000 stanovnika i više živi 58,8% stanovništva Republike.

Tablica 8

Distribucija općina*) u Hrvatskoj prema broju stanovnika, 1948—1981.

Broj stanovnika	Broj općina				
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
do 5.000 stanovnika	1	1	1	1	2
5000.—15.000	18	18	20	19	19
15.000—30.000	36	36	34	35	36
30.000—50.000	27	25	25	26	24
50.000—70.000	15	15	13	9	8
70.000—100.000	5	6	6	7	8
100.000 i više**)	2	3	5	7	7
Ukupno	104	104	104	104	104

*) Broj općina prema administrativno-teritorijalnoj podjeli 1981, s napomenom da je 10 gradskih općina koje čine grad Zagreb uzeto kao jedna općina.

***) Gradske općine grada Zagreba uzete su kao jedna općina.

Tri su tendencije u distribuciji općina Hrvatske prema broju stanovnika: (1) izrazit porast broja općina s najvećim brojem stanovnika (općine sa 70.000 stanovnika i više). Pri čemu je dominantan porast broja općina sa 100.000 stanov-

nika i više⁵); (2) broj općina srednje veličine, koje obuhvaćaju od 30.000 do 70.000 stanovnika, pokazuje u navedenom razdoblju smanjenje (sa 42 općine 1948. na 32 općine 1981); (3) broj općina malih po broju stanovnika (do 30.000 stanovnika) uglavnom je stagnirao, budući da se broj stanovnika u njima smanjio (tablica 8).

Razmotrimo li, nadalje, raspored općina prema veličini indeksa promjene broja stanovnika u dva posljednja međupopisna razdoblja, ustanovit ćemo, pored ostaloga, i širinu procesa depopulacije (tablica 9).

Tablica 9

Općine Hrvatske prema indeksu promjene broja stanovnika, 1971–61 i 1981–71.

Indeks promjene broja stanovnika	Indeks 1971. na bazi 1961. god.	Indeks 1981. na bazi 1971. god.
I manji od 100,0	60	62
II 100,0—102,0	10	6
III 102,0—105,0	9	9
IV 105,0—110,0	10	11
V 110,0—115,0	7	8
VI 115,0—120,0	2	4
VII 120,0 i više	6	4

Izvor: Statistički godišnjaci Hrvatske, Zagreb: Republički zavod za statistiku.

Indeksi promjene broja općina s obzirom na promjenu broja stanovnika, sadržani u tablici 9, odnose se na ukupnu promjenu broja stanovnika, koja obuhvaća zajednički utjecaj prirodnog kretanja i migracije.

U tom kontekstu valja konstatirati da se u Hrvatskoj, u okviru smanjenja porasta stanovništva u posljednjem međupopisnom razdoblju prema prethodnom, povećao broj općina u kojima se smanjio broj stanovnika.⁶ To je značajni pokazatelj širenja područja depopulacije. Od ukupno 104 općine (deset gradskih općina Zagreba uzete su kao jedna), broj stanovnika u 1971. prema broju 1961. smanjio se u 60 općina. U tim je općinama 1971. živjelo 2.105 tisuća ili 47,6% stanovništva Republike. U 1981. prema 1971. broj stanovnika smanjio se u 62 općine. U tim je općinama 1981. živjelo 1.516 tisuća stanovnika ili 32,9% ukupnog stanovništva Republike. Širenje procesa depopulacije, s obzirom na postojeće migracijske tendencije prema većim središtima regija, još je vidljivije ako uz općine koje su već zabilježile pad broja stanovnika, uzmemo u obzir i one koje su na pragu depopulacije (one sa vrlo niskim porastom stanovništva i to do 2%).⁷ Depopulacija na prostoru navedene 62 općine već ima nepovoljne posljedice na cjelokupni društveno-ekonomski život tih područja, a očituje se prije svega u brzom povećanju staračkog stanovništva odnosno povećanju broja staračkih domaćinstava. Isto tako, očituje se u prekomjernom starenju poljoprivrednog aktivnog stanovništva (radne snage), u izrazitom smanjenju broja djece i omladine, itd.

Neka područja Hrvatske, odnosno neke zajednice općina naročito su zahvaćene procesom depopulacije (ZO Gospić, Karlovac, Bjelovar), što je odraz njihova zaostajanja u ekonomskom razvitku i s tim u vezi odseljavanja stanovništva.⁸ U nekima od njih tradicionalno djeluju i neki drugi činioci specifični za ta područja (primjerice tradicionalno nizak natalitet u bjelovarskom i križevačkom kraju, u Baranji).

Podaci u tablici 10 pokazuju da je već šezdesetih godina glavnina općina s područja ZO Bjelovar, Gospić, Karlovac i Zagreb (vanjske općine) bila zahvaćena depopulacijom, s napomenom da se u njima proces depopulacije tijekom sedam-

5) U 1948. bile su samo dvije takve općine, a 1981. već ih je sedam. Koncentracija stanovništva u njima još je brže rasla: u njima je živjelo 11,9%, a 1981. 35,0% ukupnog stanovništva Hrvatske.

6) Vidjeti: Friganović, (1983).

7) Radi se o šest općina s neznatnim povećanjem broja stanovnika (između 0,7% i 1,7%).

8) Vidjeti: Baletić i Marendić (1981).

desetih godina prostorno širi i pojačava.⁹⁾ Najjača depopulacija, mjerena brojem općina koje je zahvatila, došla je do izražaja u ZO Gospić (sve općine), zatim Karlovac, Bjelovar i Zagreb. Proces depopulacije najintenzivnije se u navedenom razdoblju proširio u ZO Osijek i Zagreb. U prvoj, od ukupno 14 općina, u razdoblju 1961—1971. smanjen je broj stanovnika u 4 općine, a u razdoblju 1971—1981. u 9 općina. Smirivanje procesa depopulacije zapaža se u razdoblju 1971—1981. u ZO Rijeka (sa 13 općina iz razdoblja 1961—1971. na 9 općina u razdoblju 1971—1981) uglavnom zbog doseljavanja stanovništva iz drugih dijelova Hrvatske i Jugoslavije.¹⁰⁾

Prilikom razmatranja prostornog aspekta procesa depopulacije u općinama Hrvatske treba međutim imati u vidu i strukturni aspekt toga procesa. Radi se o općinama koje su već zahvaćene procesom tzv. prirodne depopulacije,¹¹⁾ koja je dalje pojačana procesom iseljavanja stanovništva. Uglavnom su to još uvijek pretežno općine s većim udjelom poljoprivrednog stanovništva, sa suženom dobnom piramidom u kontingentu mladih (do 15 godina), sa znatno udubljenim (okrnjenim) radnim stanovništvom i fertilnim kontingentom, sa znatnim širenjem dobne piramide prema starijem dijelu radnog kontingenta i sa znatno povećanim staračkim stanovništvom.

Tablica 10

Broj općina sa smanjenim brojem stanovnika u zajednicama općina Hrvatske, 1961—1971. i 1971—1981.

Zajednica općina	Ukupan broj općina	Broj općina sa smanjenim brojem stanovnika			
		1961-1971.	(%)	1971-1981.	(%)
Bjelovar	10	9	90,0	8	80,0
Gospić	5	5	100,0	5	100,0
Karlovac	6	5	83,3	5	83,3
Osijek	14	4	28,6	9	64,3
Rijeka	19	13	68,4	9	47,4
Sisak	6	4	66,6	3	50,0
Split	22	10	45,5	12	54,5
Varaždin	5	3	60,0	2	40,0
Gradska ZO Zagreb*)	(14)	—	—	(4)	—
Zagreb	12	7	58,3	9	75,0
Hrvatska	104	60	57,7	62	59,6

*) Deset općina GZO Zagreb su uzete kao jedna općina, pa stoga ovdje nismo evidentirali one s padom stanovništva.

NAPOMENA UZ TABLICU:

Općine sa smanjenim brojem stanovnika u ZO Bjelovar u razdoblju 1961—1971. bile su: Čazma, Daruvar, Đurđevac, Garešnica, Grubišno polje, Koprivnica, Križevci, Pakrac, Virovitica; u razdoblju 1971—1981. bile su sve općine osim Koprivnice. U ZO Gospić to su bile u razdoblju 1961—1971. i 1971—1981. sve općine. U ZO Karlovac u razdoblju 1961—1971. te 1971—1981. općine: Duga Resa, Ozalj, Slunj, Vojnić, Vrginmost. U ZO Sisak to su 1961—1971. općine: Dvor, Glina, Kostajnica, Novska, a u razdoblju 1971—1981. sve općine osim Novske. U ZO Osijek to su, u razdoblju 1961—1971. općine: Donji Miholjac, Našice, Orahovica, Podravska Slatina; u razdoblju 1971—1981. pored spomenutih smanjile su broj stanovnika općine: Beli Manastir, Đakovo, Nova Gradiška, Slavonska Požega, Županja. U ZO Rijeka, u razdoblju 1961—1971. to su općine: Buje, Buzet, Cres-Lošinj, Čabar, Delnice, Krk, Labin, Ogulin, Pag, Pazin, Poreč, Senj, Vrbovsko, a u razdoblju 1971—1981. to su općine: Buzet, Čabar, Delnice, Labin, Ogulin, Pag, Pazin, Senj,

9) Broj općina zahvaćenih depopulacijom smanjen je u Zajednici općina Bjelovar za 1 općinu, a to je Koprivnica, koja je u razdoblju 1961—1971. imala indeks 99,6 a 1971—1981. indeks 100,1.

10) U ZO Varaždin i Sisak, to se smanjenje odnosi na jednu općinu i povezano je uglavnom uz preraspodjelu stanovništva unutar zajednice općina, a i nešto šire.

11) Pod tzv. prirodnom depopulacijom smatramo smanjenje broja stanovnika nastalo isključivo pod utjecajem viška umrlih nad brojem rođenih.

Vrbovsko. U ZO Split u razdoblju 1961—1971. to su općine: Brač, Drniš, Benkovac, Hvar, Knin, Lastovo, Omiš, Trogir, Vis, Vrgorac; a u razdoblju 1971—1981. još k tome općine: Imotski, Korčula, Obrovac (izuzevši Trogir); u ZO Varaždin, to su u razdoblju 1961—1971. općine: Ivanec, Ludbreg, Novi Marof, a u razdoblju 1971—1981.: Ivanec, Novi Marof. U ZO Zagreb, u razdoblju 1961—1971. to su općine: Donja Stubica, Jastrebarsko, Klanjec, Pregrada, Vrbovec, Zelina, Zlatar Bistrica, a 1971—1981. pored ovih ulaze još općine: Krapina, Zabok

prirodno kretanje stanovništva — regionalne značajke

Hrvatska, Slovenija, Srbija bez pokrajina i Vojvodina spadaju u područja u kojima je smanjivanje fertiliteta započelo već prvih desetljeća 20. stoljeća. Sva su četiri područja s obzirom na karakteristike prirodnog kretanja stanovništva, i s obzirom na razinu stopa nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta, još tokom tridesetih godina ušla u proces tzv. tranzicije u sferi nataliteta koju obilježava razina stope nataliteta ispod 30 promila. Također su prolazila kroz razdoblje niskog »depresiranog« ratnog nataliteta, a zatim kroz razdoblje poslijeratne kompenzacije (povećanog poslijeratnog nataliteta), koje je trajalo između 1946. i 1954. Nakon 1954. u svim se područjima nastavlja tendencija smanjivanja fertiliteta. Proces demografske tranzicije u njima završen je tokom sedamdesetih godina, tako da su u njima danas stope nataliteta niske i kreću se u rasponu između 12 i 14 promila.

U Hrvatskoj je 1947. stopa nataliteta iznosila 22,4 promila, stopa mortaliteta 13,5 promila, a stopa prirodnog prirasta stanovništva 8,9 promila. Do kraja tzv. kompenzacijskog razdoblja prirodni prirast povećao se na 11,1 promila zahvaljujući smanjivanju stope mortaliteta, jer se stopa nataliteta zadržala na istoj razini kao 1947. Nakon kompenzacijskog razdoblja u Hrvatskoj dolazi do izražaja daljnje smanjivanje fertiliteta (nataliteta) praćeno blagim smanjivanjem mortaliteta, tako da je u razdoblju 1955—1970. stopa nataliteta smanjena sa 21,1 promila na 13,9 promila¹²⁾, stopa mortaliteta sa 10,5 na 10,0 promila, a stopa prirodnog prirasta stanovništva sa 11,6 promila na 3,9 promila.

Godine 1968. u Hrvatskoj je stopa nataliteta prvi put pala na 15 (na 1000 stanovnika), da bi u slijedećih dvadeset godina tek tri puta (1973 — 15,1 promila; 1978 — 15,1 promila i 1979 — 15,2 promila) za 0,1 ili 0,2 promila prešla tu graničnu crtu posttranzicije. Kako je stopa mortaliteta u fazi posttranzicije već od prvih poratnih godina, a i stopa nataliteta u fazi sekundarnog posttranzicijskog rasta nakon »kompenzacije« (od 1954) to je i prirodni prirast subinski logičan. Kretanje nataliteta i mortaliteta od 1953. do 1987. pokazuje tu »subbinsku logiku« i napose prijelaze iz faze »two baby family« (do 1967) u fazu »one baby family« (između 1969. i 1979) i naznaku putanje hrvatske populacije u fazu »no baby family« nakon 1980.

U ovoj posljednjoj fazi i bruto i neto stopa reprodukcije znatno su ispod 1, a stopa totalnog fertiliteta znatno ispod 2 (tablica 1). A to ukazuje da se i žensko fertitilno i ukupno stanovništvo iz godine u godinu »obnavlja« sve manje, da se žarišta i prirodne i stvarne depopulacije šire, a ognjišta uvećane reprodukcije smanjuju i nestaju, da se velik broj područja s ugroženom reprodukcijom stanovništva pretvara u »tek jedno područje« ugrožene reprodukcije, a njega čini čitav teritorij Republike.

U razdoblju 1970—1980. u Hrvatskoj je došlo do određene stabilizacije kretanja nataliteta. Upravo u tom razdoblju u fertilnu dob ušla je brojčano veća generacija rođenih u vrijeme poslijeratnoga kompenzacijskog razdoblja, a poduzete su i neke mjere i akcije kao rezultat povećane brige društvene zajednice o porodici (npr. produženje porodiljskog dopusta, neke porezne olakšice vezane uz broj djece, izgradnja tzv. stanova solidarnosti i sl.) Međutim, ta je stabilizacija nataliteta na nešto višoj razni od one šezdesetih godina bila samo privremena pojava, jer je već početkom osamdesetih godina, kako se i očekivao, nastupio obrat u pogledu kretanja nataliteta. U fertilnu dob ušla je naime brojčano manja generacija, kao odraz smanjenog nataliteta u toku druge polovice pedesetih a naročito šezdesetih godina. Prema tome, ranije izražen trend smanjivanja nataliteta i prirodnog prirasta nastavio se sve do današnjih dana (tablica 11).

12) Razina stope nataliteta od 13,9 promila iz godine 1970, bila je do tada najniža zabilježena vrijednost te stope u Hrvatskoj.

Tablica 11

Natalitet, mortalitet i prirodni prirast stanovništva Hrvatske u razdoblju 1977—1986.

Godina	Prirodni prirast stanovnika	Stope na 1000 stanovnika		
		nataliteta	mortaliteta	prirodnog prirasta
1977.	22.879	15,0	10,0	5,0
1978.	19.989	15,1	10,7	4,4
1979.	20.803	15,2	10,6	4,6
1980.	18.120	14,9	10,9	4,0
1981.	16.035	14,7	11,2	4,5
1982.	15.967	14,5	11,0	3,5
1983.	10.451	14,3	11,7	2,6
1984.	10.740	14,0	11,7	2,3
1985.	10.598	13,6	11,3	2,3
1986.	8.486	12,9	11,1	1,8
1987.	6.129	12,7	11,4	1,3

Izvor: Saopćenja, Prirodno kretanje stanovništva, Zagreb: Republički zavod za statistiku Hrvatske (po pojedinim godištima).

Podaci pokazuju da je prirodni prirast stanovništva Hrvatske, kako u apsolutnom iznosu tako i u relativnom izrazu, u navedenom desetljeću smanjen. Prirodni je prirast stanovništva Republike naime između 1977. i 1987. smanjen sa 22.879 na 6.129 (ili za 16.750). Stopa prirodnog prirasta stanovništva istovremeno je smanjena sa 5,0 promila na svega 1,3 promila, a stopa nataliteta sa 15,0 na 12,7 promila. Stopa mortaliteta zbog intenziviranja procesa demografskog starenja porasla je sa 10,0 promila na 11,4 promila. Gledajući pri tome dinamiku vitalnih stopa za stanovništvo Hrvatske po pojedinim godinama, zapaža se nakon 1979. veće ili manje smanjivanje stope nataliteta, uz blagu prosječnu tendenciju porasta mortaliteta. (tablica 11)

Smanjenje stope prirodnog prirasta stanovništva u tom je razdoblju bilo pod utjecajem obje komponente prirodnog kretanja, jer se stopa nataliteta smanjivala uz istovremeni blagi porast stope mortaliteta. Pokazuje se također da je u Hrvatskoj, kao i u drugim našim niskonatalitetnim područjima u kojima je tranzicija završena, bitna dinamička odrednica prirodnog kretanja stanovništva — fertilitet (natalitet).

To je demografska zakonitost koja dolazi do izražaja u svim zemljama u kojima je nastupila tzv. posttranzicijska etapa u razvoju stanovništva.¹³⁾

Za spoznaju demografske situacije na jednom području značajno je osvrnuti se na demografska obilježja i demografske procese u pojedinim regijama. S obzirom na opću tendenciju smanjivanja nataliteta i prirodnog prirasta stanovništva u Republici, treba napomenuti da su u demografskim kretanjima po regijama u nas prisutne dvije različite tendencije: (1) porast ukupnog broja stanovnika ostvaruje se preko porasta stanovništva, dakle i prirodnog prirasta, u manjem broju općina s većim regionalnim, urbano industrijskim središtima, i (2) proces smanjivanja ukupnog broja stanovnika, dakle tzv. prirodnog smanjivanja/pada, dolazi do izražaja u slabije razvijenim područjima.

Ovdje će biti riječ isključivo o značajkama prirodnog kretanja stanovništva koje će se smatrati po tzv. zajednicama općina, a donekle i po općinama. Pri tome smo svjesni činjenice da su prirodno kretanje, tj. njegove komponente (natalitet i mortalitet), u stalnoj interakciji s migracijom i njezinim komponentama (imigracijom i emigracijom); odnosno da se radi o procesima koji su u međusobnoj povratnoj sprezi (tablica 12).

Od ukupno deset zajednica općina u Hrvatskoj pet ih je 1986. zabilježilo pozitivno prirodno kretanje, odnosno prirodni prirast stanovništva. Međutim, veličina tog prirasta na niskoj je ili čak vrlo niskoj razini, zato što je prirast formiran iz

13) Ti su podaci za zemlje zapadne i sjeverozapadne Evrope, koje su najdublje zašle u posttranzicijski režim reprodukcije stanovništva. Prezentirani u publikacijama »Council of Europe«, Strasbourg.

niskog nataliteta (stopa nataliteta kreće se u rasponu između 12 i 14 promila). Relativno najveći prirodni prirast imala je 1986. ZO Split, gdje je stopa prirasta iznosila 4,5 promila. Zatim slijedi ZO Osijek sa stopom prirasta od 3,1 promila, dok je po redoslijedu treća GZO Zagreb — inače najveće imigracijsko središte u Republici (stopa prirodnog prirasta iznosila je 2,9 promila). Zajednice općina Rijeka i Varaždin imale su 1986. istu veličinu vrijednosti stope prirasta, tj. 1,9 na 1000 stanovnika, s napomenom da je u ZO Varaždin formirana u demografski povoljnijim uvjetima, odnosno uz veću stopu nataliteta.

Tablica 12
Stope prirodnog kretanja stanovništva Hrvatske po pojedinim zajednicama općina, 1986

Zajednica općina	Stope na 1000 stanovnika		
	nataliteta	mortaliteta	prirodnog prirasta/ prirodnog smanjenja
Bjelovar	12,0	14,8	-2,8
Gospić	10,5	13,1	-2,6
Karlovac	11,0	12,7	-1,7
Osijek	14,0	10,9	3,1
Rijeka	12,4	10,5	1,9
Sisak	11,4	12,5	-1,1
Split	13,6	9,1	4,5
Varaždin	13,7	11,8	1,9
GZO Zagreb	12,8	9,9	2,9
Zagreb	11,8	14,1	-2,3
R Hrvatska	12,9	11,1	1,8

Izvor: Saopćenje, br. 21. I., Zagreb: Republički zavod za statistiku, 1987.

Preostalih pet zajednica općina u Hrvatskoj (Bjelovar, Gospić, Karlovac, Sisak i Zagreb) karakterizira prirodna depopulacija ili prirodno smanjenje stanovništva, koje determinira višak umrlih nad rođenima. Pri tome najveću stopu prirodnog smanjenja (pada) imaju zajednice općina Bjelovar, Gospić i Zagreb

Inače, u svih pet zajednica općina sa prirodnom depopulacijom, stopa nataliteta znatno je ispod razine koja osigurava obnavljanje stanovništva, tj. kreće se između 10 i 12 promila. Istovremeno, stopa je mortaliteta u njima relativno visoka, tako da u nekima od njih doseže razinu od gotovo 15 promila (ZO Bjelovar).

Vrijedno je nadalje kvantificirati udio tih općina u ukupnom broju općina Republike.¹⁴⁾ Od ukupno 113 općina, prirodno smanjenje stanovnika (prirodni pad) zabilježeno je 1987. u 59 općina. U posljednjem desetljeću, tj. između 1977. i 1986. broj depopulacijskih općina povećao se sa 24 na 59, dakle za 35 općina, što pokazuje da se proces tzv. prirodne depopulacije u Republici prostorno širi. A budući da su u pitanju slabije razvijene općine sa pretežno agrarnom strukturom ili niskoakumulativnom privredom, taj je proces potpomognut i ubrzan procesom odseljavanja mlađeg stanovništva prema većim urbanim i industrijskim centrima. Znači da u njima ostaje sve više starog stanovništva, pa stoga te općine uz nizak natalitet, imaju vrlo visoku stopu mortaliteta.

U 1987. proces prirodne depopulacije zahvatio je cijelu ZO Bjelovar, u kojoj svih 10 općina bilježi stopu prirodnog smanjenja (pada stanovništva). Među njima općine Čazma i Đurđevac imaju visok stupanj depopulacije (u prvoj je stopa prirodnog pada iznosila — 6,6 promila, a u drugoj — 5,1 promila). U ZO Gospić svih 5 općina bilježi prirodno smanjivanje stanovništva.

Ista je situacija u ZO Karlovac, u kojoj je svih 6 općina zahvaćeno procesom depopulacije. U ZO Sisak prirodno je smanjenje stanovništva evidentirano 1987. također u svih 6 općina. U Zajednici općina Zagreb, proces prirodne depopulacije snažno je pojačan emigracijskom komponentom, tj. odseljavanjem prema

14) Slijedeće općine u SR Hrvatskoj imale su negativni prirodni prirast u zadnjih 10 godina:

Zagrebu. Zato je stopa prirodnog pada stanovništva zabilježena u 11 od ukupno 12 općina.

Općine s prirodnom depopulacijom nalazimo i među zajednicama općina koje imaju pozitivno prirodno kretanje stanovništva, odnosno prirodni prirast stanovništva. Tako je u ZO Rijeka i Split, prirodna depopulacija dugoročno prisutna pojava na otocima Cres-Lošinj, Krk, Pag, Rab, Hvar, Korčula, Vis, itd.), kao i u slabije razvijenim općinama Dalmatinske zagore. U svim tim općinama proces depopulacije usko je koreliran s negativnom migracijskom bilancom, a zbiva se u uvjetima nedovoljne privredne razvijenosti i nepovoljnih značajki privredne strukture tih područja.

S obzirom na činjenicu da su demografski procesi po svojoj prirodi dugoročni procesi treba reći da će budući razvitak stanovništva u niskonatalitetnim područjima, kakva je Hrvatska, a u vezi s prisutnom tendencijom blagog porasta stope mortaliteta uslijed intenziviranja procesa demografskog starenja, bitno zavisiti od budućeg kretanja fertiliteta. Stoga se, s obzirom na sve prisutnije depopulacijske tendencije, aktualizira pitanje provođenja aktivne demografske politike u skladu s budućim potrebama društveno ekonomskog razvoja.

zaključak

Ovakva demografska situacija u pojedinim zajednicama općina i u pojedinim općinama Republike ističe u prvi plan prostorni i regionalni aspekt demografskih problema. Ona zahtijeva nužno respektiranje demografskih trendova, posebno migracijskih tendencija prilikom koncipiranja dugoročnih planova regionalnog razvoja Hrvatske.

(nastavak bilješke 14)

- 1978: Bjelovar, Centar (Zagreb), Čazma, Drniš, Dugo Selo, Đurđevac, Garešnica, Glina, Gospić, Gračac, Grubišno Polje, Hvar, Jastrebarsko, Klanjec, Koprivnica, Križevci, Krk, Ludbreg, Novi Marof, Orahovica, Otočac, Ozalj, Pag, Pregrada, Titova Korenica, Vis, Vojnić, Vrbovec, Vrginmost, Zelina, Zlatar-Bistrica.
- 1979: Bjelovar, Centar (Zagreb), Čabar, Čazma, Daruvar, Donji Lapac, Drniš, Dugo Selo, Dvor, Đurđevac, Garešnica, Glina, Gospić, Gračac, Grubišno Polje, Hvar, Jastrebarsko, Klanjec, Koprivnica, Kostajnica, Križevci, Krk, Lastovo, Ogulin, Orahovica, Otočac, Ozalj, Pag, Pregrada, Slunj, Titova Korenica, Virovitica, Vis, Vrbovec, Vrbovsko, Vrginmost, Vrgorac, Zelina, Zlatar-Bistrica.
- 1980: Bjelovar, Buzet, Centar (Zagreb), Čazma, Daruvar, Donji Miholjac, Drniš, Duga Resa, Dugo Selo, Dvor, Đurđevac, Garešnica, Glina, Gospić, Gračac, Grubišno Polje, Hvar, Ivanić-Grad, Jastrebarsko, Klanjec, Kostajnica, Križevci, Lastovo, Novi Marof, Ogulin, Otočac, Ozalj, Pag, Podravska Slatina, Pregrada, Titova Korenica, Vis, Vojnić, Vrbovec, Vrbovsko, Vrginmost, Vrgorac, Zelina, Zlatar-Bistrica.
- 1981: Bjelovar, Centar (Zagreb), Crikvenica, Čabar, Čazma, Daruvar, Delnice, Donja Stubica, Donji Lapac, Donji Miholjac, Drniš, Duga Resa, Đurđevac, Garešnica, Glina, Gospić, Gračac, Grubišno Polje, Hvar, Ivanić-Grad, Jastrebarsko, Klanjec, Koprivnica, Korčula, Kostajnica, Križevci, Krk, Lastovo, Ludbreg, Medveščak (Zagreb), Novi Marof, Ogulin, Orahovica, Otočac, Ozalj, Podravska Slatina, Pregrada, Titova Korenica, Vis, Vojnić, Vrbovec, Vrbovsko, Vrginmost, Vrhovac, Zabok, Zelina, Zlatar-Bistrica.
- 1982: Bjelovar, Buzet, Centar (Zagreb), Crikvenica, Čabar, Čazma, Daruvar, Delnice, Donja Stubica, Donji Miholjac, Drniš, Duga Resa, Dvor, Đurđevac, Garešnica, Glina, Gospić, Gračac, Grubišno Polje, Hvar, Jastrebarsko, Klanjec, Koprivnica, Kostajnica, Križevci, Ludbreg, Medveščak (Zagreb), Orahovica, Otočac, Ozalj, Pag, Pazin, Podravska Slatina, Pregrada, Slunj, Titova Korenica, Virovitica, Vis, Vojnić, Vrbovec, Vrbovsko, Vrginmost, Vrgorac, Zelina, Zlatar-Bistrica.
- 1983: Bjelovar, Buzet, Centar (Zagreb), Crikvenica, Čazma, Daruvar, Delnice, Donja Stubica, Donji Lapac, Donji Miholjac, Drniš, Duga Resa, Dvor, Đurđevac, Garešnica, Glina, Gospić, Gračac, Grubišno Polje, Hvar, Ivanić-Grad, Jastrebarsko, Klanjec, Koprivnica, Korčula, Kostajnica, Križevci, Krk, Ludbreg, Medveščak (Zagreb), Nova Gradiška, Ogulin, Opatija, Otočac, Ozalj, Pag, Pakrac, Pazin, Petrinja, Podravska Slatina, Pregrada, Slunj, Titova Korenica, Virovitica, Vis, Vojnić, Vrbovec, Vrbovsko, Vrginmost, Vrgorac, Zabok, Zelina, Zlatar-Bistrica.
- 1984: Bjelovar, Buzet, Centar (Zagreb), Čabar, Čazma, Daruvar, Delnice, Donja Stubica, Donji Lapac, Drniš, Duga Resa, Dugo Selo, Dvor, Đurđevac, Garešnica, Glina, Gospić, Gračac, Grubišno Polje, Hvar, Imotski, Ivanić-Grad, Jastrebarsko, Klanjec, Koprivnica, Kostajnica, Križevci, Ludbreg, Medveščak (Zagreb), Novi Marof, Novska, Ogulin, Opatija, Orahovica, Otočac, Pag, Petrinja, Podravska Slatina, Pregrada, Senj, Slunj, Titova Korenica, Trnje (Zagreb), Virovitica, Vis, Vojnić, Vrbovec, Vrbovsko, Vrginmost, Zabok, Zelina, Zlatar-Bistrica.

U širem demografskom smislu, ova razmatranja upućuju na zaključak da je prilikom koncipiranja populacijske politike u Hrvatskoj neophodno čvrsto integrirati politiku reprodukcije stanovništva s migracijskom politikom (koja ima svoj relevantan aspekt u unutrašnjoj i vanjskoj migraciji). Obično se, naime, u uvjetima niskonatalitetnih područja prioritet daje pronatalističkoj varijanti populacijske politike s obzirom na činjenicu da niska razina fertiliteta, uz porast općeg mortaliteta, uvjetovanog starenjem stanovništva, više ne osigurava obnavljanje stanovništva. Međutim, migracijska politika u razvojnim je uvjetima Hrvatske veoma važna s obzirom na postojeće depopulacijske probleme. Budući da su depopulacijska područja istovremeno i ekonomski slabije razvijena, neminovno je cjelokupnu populacijsku politiku (njenu reproduksijsku i migracijsku komponentu) integrirati u dugoročnu koncepciju društveno-ekonomskog razvoja.

(nastavak bilješke 14)

- 1985: Bjelovar, Buzet, Centar (Zagreb), Crikvenica, Čabar, Čazma, Daruvar, Delnice, Donja Stubica, Donji Lapac, Drniš, Duga Resa, Dugo Selo, Dvor, Đurđevac, Garešnica, Glina, Gospić, Gračac, Grubišno Polje, Hvar, Ivanić-Grad, Jastrebarsko, Klanjec, Koprivnica, Kostajnica, Križevci, Krk, Lastovo, Ludbreg, Medveščak (Zagreb), Ogulin, Opatija, Orahovica, Otočac, Ozalj, Pag, Pakrac, Petrinja, Podravska Slatina, Pregrada, Senj, Slunj, Titova Korenica, Virovitica, Vis, Vojnić, Vrbovec, Vrginmost, Zabok, Zelina, Zlatar-Bistrica.
- 1986: Bjelovar, Buzet, Centar (Zagreb), Cres-Lošinj, Čazma, Daruvar, Delnice, Drniš, Duga Resa, Dugo Selo, Dvor, Đurđevac, Garešnica, Glina, Gospić, Gračac, Grubišno Polje, Hvar, Ivanec, Ivanić-Grad, Jastrebarsko, Klanjec, Koprivnica, Korčula, Kostajnica, Križevci, Krk, Ludbreg, Medveščak (Zagreb), Novi Marof, Ogulin, Opatija, Orahovica, Otočac, Ozalj, Pag, Pakrac, Podravska Slatina, Pregrada, Rab, Senj, Sisak, Slunj, Titova Korenica, Trnje (Zagreb), Virovitica, Vis, Vojnić, Vrbovec, Vrbovsko, Vrginmost, Vrgorac, Zabok, Zelina, Zlatar-Bistrica.
- 1987: Bjelovar, Centar (Zagreb), Crikvenica, Čabar, Čazma, Daruvar, Delnice, Donja Stubica, Donji Lapac, Donji Miholjac, Drniš, Duga Resa, Dugo Selo, Dvor, Đurđevac, Garešnica, Glina, Gospić, Gračac, Grubišno Polje, Hvar, Ivanić-Grad, Jastrebarsko, Karlovac, Klanjec, Koprivnica, Korčula, Kostajnica, Križevci, Kutina, Labin, Lastovo, Ludbreg, Maksimir (Zagreb), Medveščak (Zagreb), Ogulin, Opatija, Orahovica, Otočac, Ozalj, Pag, Pakrac, Petrinja, Podravska Slatina, Pregrada, Senj, Sisak, Slunj, Titova Korenica, Virovitica, Vis, Vojnić, Vrbovec, Vrbovsko, Vrginmost, Vrgorac, Zabok, Zelina, Zlatar-Bistrica.

Iz navedenog se vidi da su u svim godinama, od 1978. nadalje, imale negativan prirodni prirast stanovništva slijedeće općine: Bjelovar, Centar (Zagreb), Čazma, Drniš, Đurđevac, Garešnica, Glina, Gospić, Gračac, Grubišno Polje, Hvar, Jastrebarsko, Klanjec, Križevci, Otočac, Ozalj, Pregrada, Titova Korenica, Vis, Vrbovec, Vrginmost, Zelina, Zlatar-Bistrica.

Literatura

- BALETIĆ, Z. i B. MARENDIĆ: *Nedovoljno razvijena područja SR Hrvatske*, Zagreb: Ekonomski institut, 1981.
- FRIGANOVIĆ, M.: Teorijski okvir i empirijski pristup demografskom razvoju i problemima SR Hrvatske 1971-1981, *Radovi Geografskog odjela*, Zagreb, 1983, br. 17-18, str. 21-38.
- GELO, J.: *Demografske promjene u Hrvatskoj u razdoblju 1970-1980*, Zagreb: Globus, 1987.
- WERTHEIMER-BALETIĆ, A.: *Demografija: stanovništvo i ekonomski razvitak*, Zagreb: Informator, 1982, 462 str.

Total and natural population increase in Croatia

Summary

In the first part of the article the authors present and explain data about population increase in Croatia in the period 1857—1981.

In that 124-year period the population went through a process of demographic transition, passing through all the phases of that process up to the beginning of the post-transitional stage. The period is marked by great variations in rates of change, primarily because of wars, economic crises and epidemics.

In the postwar period (1948—1981) the population in Croatia grew more slowly than in other republics and provinces of Yugoslavia: it increased by 21.7% (in Yugoslavia by 41.6%) and the participation of Croatia's population in the total population of Yugoslavia decreased from 23.9% to 20.5%.

There are significant regional differences in population change. Most of the population of Croatia is concentrated in regions (communities of communes) with large cities (Zagreb, Split, Osijek, Rijeka), and there it is increasing constantly and significantly. There is a slower population increase in the Sisak community of communes and the Varaždin community of communes has the smallest increase of all. In this period the Bjelovar, Gospić and Karlovac communities of communes and the outlying communes of Zagreb went through a population decrease.

The analysis of population change ends with an analysis of commune-level data which shows that the postwar increase of the total population in Croatia resulted from a population increase in a small number of communes with large urban and industrial centres, and that the depopulation process is gaining space. There is an increasing number of inhabitants who live

Общее и естественное движение населения в Хорватии

Резюме

В первой части статьи автором приводятся и толкуются данные о движении населения в Хорватии в период 1857—1981 гг.

На протяжении 124 лет население было находилось в переходном периоде демографического процесса, проходя через все этапы развития и доходя до начала последнего этапа. Для этого периода характерна населения Хорватии в общей численности населения, в первую очередь в послевоенный период и как последние экономического кризиса, эпидемий и др.

В послевоенный период 1948—1981 гг. рост населения в Хорватии происходил более замедленными темпами чем в остальных республиках и краях: население выросло на 21,7% (в Югославии на 41,6%) тогда как доля населения Хорватии в общей численности населения в Югославии снизилась с 23,9% до 20,5%.

Отмечены значительные региональные различия в движении общей численности населения. Основная часть населения сконцентрирована в регионах (местные содружества общин) с крупными городскими поселениями (Загреб, Сплит, Осиек, Риека) и в этих районах непрерывно отмечается значительный рост населения.

Более замедленный рост обнаружен в общине Сисак а самый низкий в общинах Вараždина. В общинах Беловара, Госпича, Карлобага и внешних общинах Загреба в этот период число населения уменьшилось.

В конце анализа движения общей численности населения приводятся данные на уровне общины указывающие на рост населения Хорватии в послевоенный период в результате роста населения у меньшего числа общин с

in settlements of over 50,000 inhabitants.

Since total population increase is basically determined by natural increase, the authors turned their attention to this factor, too. The two basic features of regional natural increase are that population increase in Croatia resulted from a population increase (natural, as well) in a smaller number of communes with large urban-industrial settlements, and that the process of total population decrease (natural, as well) is immanent to less developed areas. Regionally, in 1986 five communities of communes had a natural population increase. The remaining five communities of communes are being naturally depopulated, i.e. their mortality rate exceeds their birth rate, and the birth rate is below replacement level.

The authors then »descend« to commune level. Natural population decrease has been recorded in 59 communes out of 113, and there are others that also show similar tendencies.

The authors conclude the article by giving the basic determinants of the population policy in Croatia. They consider that it is essential to integrate the policy of population reproduction with the migration policy and incorporate them into the long-term approach to socio-economic development. ●

городскими и промышленными центрами и распространение процесса депопуляции. Все больше поселений с более 50 тыс жителей.

Так как определяющим фактором общего движения населения является естественное движение, авторы анализируют его характеристики. Двумя основными характеристиками естественного движения по областям являются рост общего числа населения Хорватии осуществляемый за счет роста численности населения (а также естественного прироста) у меньшего числа общин с более крупными промышленно-урбанистическими центрами, а процесс уменьшения общей численности населения (т. наз. естественного снижения) наблюдается в менее развитых областях. На основании регионального исследования, в пяти общинах отмечается естественный прирост населения в 1986 году. В остальных пяти общинах происходит процесс естественной депопуляции, их стопа смертности выше стопы рождаемости которая ниже соответствующего уровня которым обеспечивается воспроизводство населения.

Авторами настоящей статьи анализ приспособлен общинному уровню. Естественное снижение населения отмечено в 59 общинах из 113, а в остальных обнаружены подобные тенденции. В заключении, авторами настоящего совместного труда приводятся основные показатели популяционной политики в Хорватии указывающие на надобность интеграции политики воспроизводства населения с миграционной политикой и ее включения в долгосрочный концепт общественно-экономического развития. ●